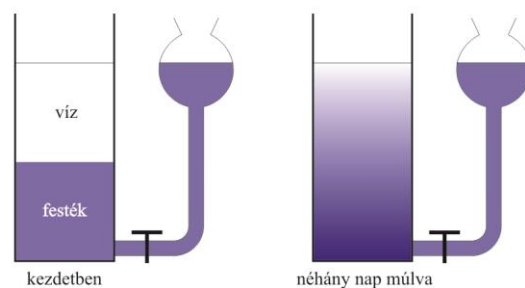
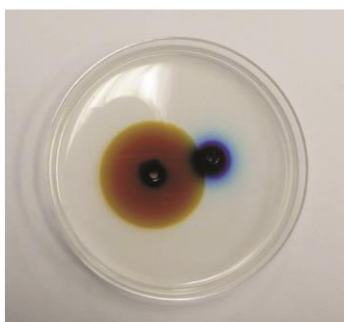
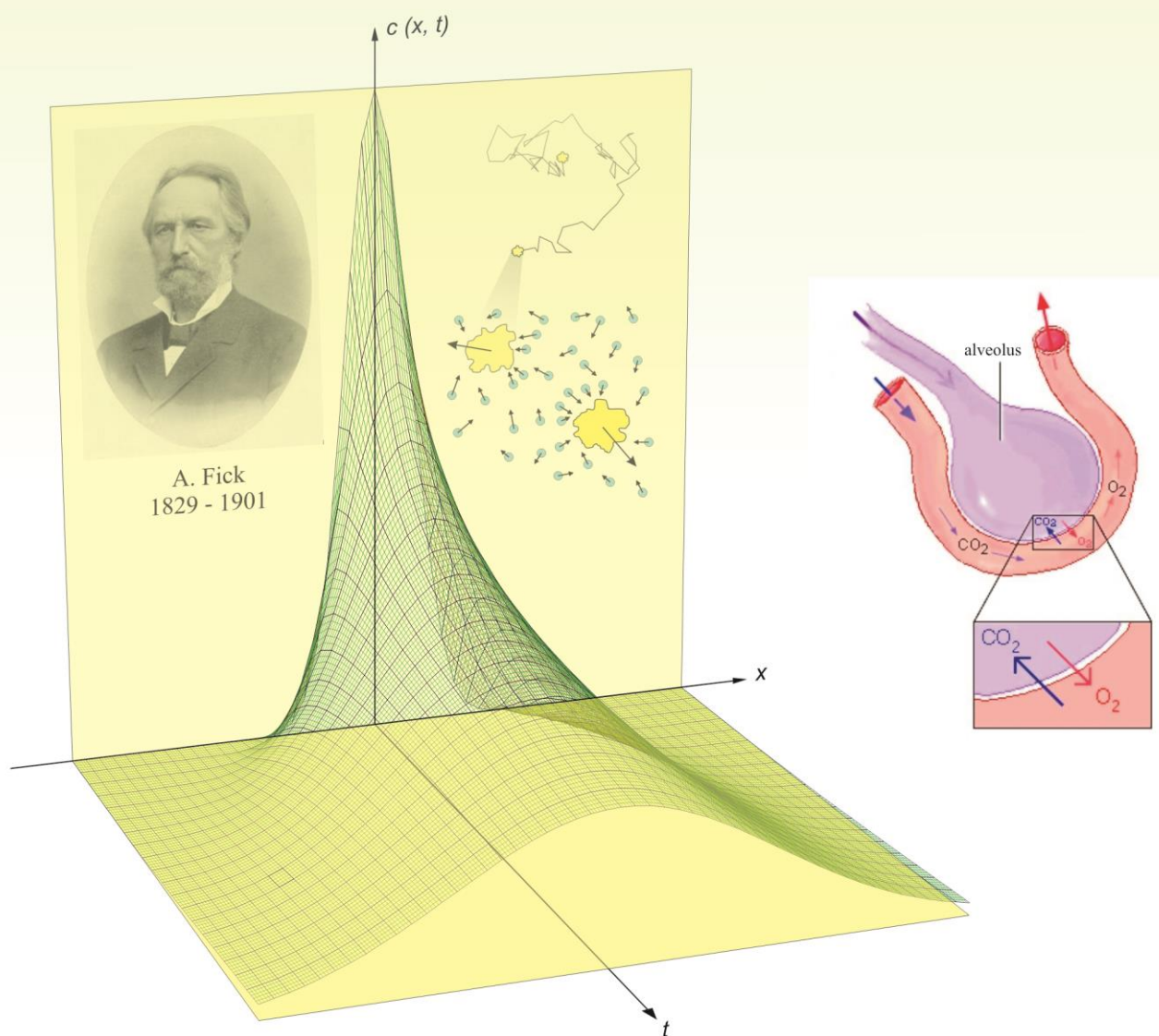

DIFFÚZIÓ

ANYAGTRANSZPORT, DIFFÚZIÓS EGYÜTTHATÓ MEGHATÁROZÁSA

ALAPFOGALMAK

DIFFÚZIÓ: A részecskék hőmozgás révén történő szétterjedése, anyagvándorlása.

FICK I. TÖRVÉNYE: Az anyagáramsűrűség a koncentrációeséssel arányos: $J_v = -D \cdot \frac{\Delta c}{\Delta x}$, ahol a D arányossági tényező a diffúziós együttható.

DIFFÚZIÓS EGYÜTTHATÓ (D): Arányossági tényező, amely megadja az egységnyi idő alatt, egységnyi felületen átdiffundált anyag mennyiségét, ha a koncentrációesés is egységnyi volt. Mértékegysége: m^2/s .

FICK II. TÖRVÉNYE: A diffúzió során a koncentráció térbeli-időbeli változását írja le:

$$D \cdot \frac{\Delta \left(\frac{\Delta c}{\Delta x} \right)}{\Delta x} = \frac{\Delta c}{\Delta t},$$

Megadja a koncentráció térbeli és időbeli *változását*.

BROWN-MOZGÁS: a részecskék hőmozgásból és ütközésekből adódó véletlenszerű, korrelálatlan (a részecskék mozgása között nincs összefüggés) mozgása.

ÁTLAGOS NÉGYZETES ELMOZDULÁS (MSD): (Mean Squared Displacement) a részecskék kezdőponttól (x_0) való átlagos elmozdulása négyzetének a mértéke (m^2 mértékegységű):

$$MSD = \frac{1}{N} \cdot \sum_{i=1}^N (x_0 - x_i)^2$$

Szokás ennek a gyökét mint egy átlagos távolságot is definiálni, mivel a gyökvonás után hosszúság egységű lesz az eredmény (azonban ez nem „valódi” átlag, csak egy azt megközelítő érték).

ÁLTALÁNOS TRANSZPORT TÖRVÉNY (Onsager): Egy adott (intenzív) termodinamikai mennyiség inhomogenitása egy hozzá kapcsolható extenzív mennyiség transzportját váltja ki, mely transzport által a kezdeti inhomogenitás kiegyenlítődni igyekszik. Ezt a $J=L \cdot X$ összefüggéssel adhatjuk meg, ahol J a transzport áramsűrűség, míg X a kiváltó grádiens, L pedig a transzport együttható. Diffúzió esetén X a koncentráció- vagy a kémiai potenciál grádiens, L pedig a diffúziós együttható. (megállapodás szerint itt a negatív előjelet az X -be vonjuk bele, tehát $X = -\Delta c/\Delta x$)

A részecskék szétterjedését, anyagvándorlását — a véletlenszerű hőmozgás révén — diffúzióknak nevezzük. Diffúzió útján terjed szét például a cukor a kávéban (keverés nélkül is), vagy a rózsáillat a szobában. Ez a folyamat termikus egyensúly esetén mindaddig tart, amíg a részecskék eloszlása egyenletes nem lesz az egész térfogatban. A diffúzió rendkívüli jelentőséggel bír az élő szervezetekben. Diffúzióval történik például a légzési gázok (O_2 , CO_2) cseréje az alveolusok és a kapillárisok között, illetve a kapillárisok és a felhasználó sejtek között. A víz, mint kisméretű molekula ugyancsak diffúzióval jut át a sejtmembránon. A **gyakorlat célja** a diffúzióra vonatkozó törvényszerűségek megismerése és egy, a diffúziót jellemző paraméter (a diffúziós együttható) meghatározása.

ELMÉLETI ÖSSZEFOGLALÁS

A FICK TÖRVÉNYEK

A diffúziós *transzportjelenség* jellemzésére használjuk az anyagáram-sűrűséget:

$$J_v = \frac{\Delta v}{\Delta t \Delta A}, \quad (1)$$

ami azt adja meg, hogy egységnyi idő (Δt) alatt egységnyi felületen (ΔA) hány mólnyi anyag (Δv) jut keresztül. Mértékegysége $\text{mol}/(\text{m}^2 \cdot \text{s})$.

Adott inhomogenitás (koncentráció gradiens) esetén fellépő **kezdeti (pillanatnyi)** anyagáramot a Fick I. törvény adja meg:

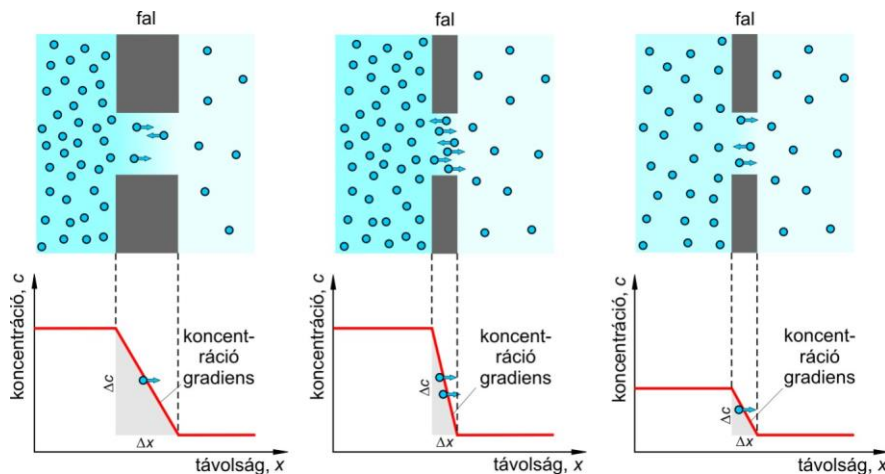
$$J_v = -D \cdot \frac{\Delta c}{\Delta x}, \quad (2)$$

ahol $\Delta c/\Delta x$ az egységnyi távolságra eső koncentrációváltozás (az x -tengely mentén), más néven koncentrációesés vagy koncentrációgradiens. Tehát az anyagáram sűrűség a koncentráció-eséssel arányos (lásd 1. ábra). A D arányossági tényező az ún. diffúziós együttható. D megadja az egységnyi idő alatt, egységnyi felületen átdiffundált anyag mennyiségét, ha a koncentrációesés is egységnyi. Mértékegysége: m^2/s .

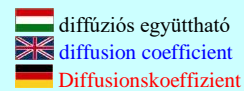
A diffúziós együttható függ a diffundáló részecske méretétől, alakjától, a közeg viszkozitásától, és hőmérsékletétől (lásd 1. táblázat). *Speciális esetként* gömb alakú részecskékre, szabad 3-dimenziós mozgásra igaz az Einstein-Stokes összefüggés:

$$D = \frac{kT}{6\pi\eta r}, \quad (3)$$

ahol r a részecske sugara, η a közeg viszkozitása, T a közeg abszolút hőmérséklete, k pedig a Boltzmann állandó. Ezt gyakran használják lokális viszkozitás mérésre is, ismert méretű (nano)-részecske diffúzióját megfigyelve.

1. ábra. Fick I. törvényének szemléltetése: egy adott rendszerben a koncentrációesés ($\Delta c/\Delta x$) szabja meg a diffúzió intenzitását („erősségét”). Az a) és b) ábrán ugyanakkora a koncentrációkülönbség, de különböző távolságon történik a változás; a b) és c) ábrán ugyanakkora távolságon különböző mértékű a koncentráció változás. Az a) és c) ábra összehasonlításából az látszik, hogy ugyanakkora koncentrációesés (azonos meredekség), ugyanolyan intenzitású diffúziót eredményez.

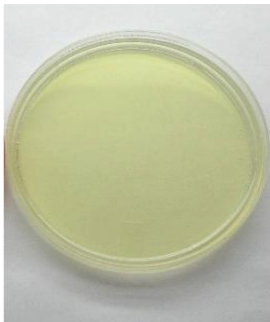

diffundáló részecske (mol. tömeg)	közeg	D (m^2/s)
H_2 (2)	levegő	$6,4 \cdot 10^{-5}$
O_2 (32)	levegő	$2 \cdot 10^{-5}$
CO_2 (44)	levegő	$1,8 \cdot 10^{-5}$
H_2O (18)	víz	$2,2 \cdot 10^{-9}$
O_2 (32)	víz	$1,9 \cdot 10^{-9}$
glicin (75)	víz	$0,9 \cdot 10^{-9}$
szérum albumin (69 000)	víz	$6 \cdot 10^{-11}$
tropomiozin (93 000)	víz	$2,2 \cdot 10^{-11}$
dohánymózaik vírus (40 000 000)	víz	$4,6 \cdot 10^{-12}$

1. táblázat. Néhány anyag diffúziós együtthatója 20°C -on.

A diffúziós együttható definíciós egyenletének a Fick II. törvénye is tekinthető, ebben is a D az arányossági tényező.

A Fick I. törvény mindig az adott koncentráció-gradienshez tartozó kezdeti anyagáram-sűrűséget adja meg, azonban az anyagáram azonnal a koncentráció, és ezáltal a koncentráció-gradiens megváltozását is okozza.

2. ábra. A mérésben használt agar-agar gél felszín

A diffúzióval kapcsolatos másik fontos kérdés az, hogy milyen gyorsan megy végbe a folyamat, pl. a koncentráció különbség kiegyenlítődése. Fick I. törvénye a koncentráció időbeli változását nem veszi figyelembe (így időben változó gradiens esetében önmagában nem használható). Fick II. törvénye éppen ezt, nevezetesen a koncentráció térbeli-időbeli változását írja le:

$$D \cdot \frac{\Delta \left(\frac{\Delta c}{\Delta x} \right)}{\Delta x} = \frac{\Delta c}{\Delta t} \quad (4)$$

Az egyenlet csupán a változást írja le: a koncentráció időbeli és térbeli megváltozása egymással szoros kapcsolatban van, a kapcsolatot a D adja meg.

Ez a bonyolult egyenlet nem oldható meg általánosan, azaz a koncentráció időbeli és térbeli alakulását leíró $c(x,t)$ függvény nem mindig kapható meg képlet formájában. Általános esetben számítógépes módszerrel kis Δx és Δt lépésekben oldjuk meg az egyenletet, ezt hívjuk „numerikus” megoldásnak.

A DIFFÚZIÓS EGYÜTTHATÓ MEGHATÁROZÁSA

Kísérletünkben Fick II. törvényét használjuk fel K^+ és a színes (lila) MnO_4^- ionok, illetve protonok diffúziójának egy kétdimenziós felszínen (agar-agar gél felszíne, 2. ábra) történő vizsgálatára. A 0,5 m/m%-os agaróz gél hidratált felszínén (illetve a vékony gélrétegben elrendezéstől függően) az ionok közel szabad diffúziója valósul meg, egy kezdeti pontból kiindulva. A (4) egyenlet ebben a speciális esetben zárt (képlettel megadható) alakban is megoldható. Ennek az a feltétele, hogy a kísérlet kezdetén a diffundáló anyag egy nagyon kicsi (elhanyagolható méretű) pontban legyen összegyűjtve. Két esetet vizsgálunk meg, melyek orvosi szempontból fontosak:

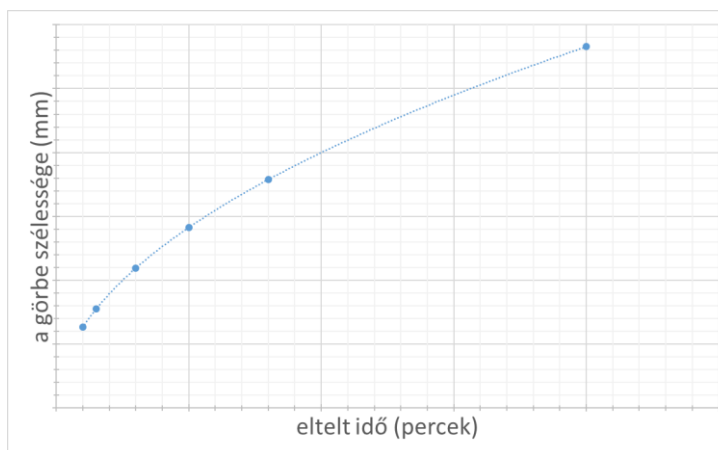
- Adott mennyiségű anyag diffundál szét a térben a kezdeti felszabadulási pontból. (pl. neurotranszmitter a szinapszisban)
- Egy arányaiban nagy tárolóból diffúzióval jut ki az anyag, tehát a kezdőpontban a koncentráció állandó. (pl. Ca^{2+} felszabadulás, Na^+ ionok transzportja a membránon keresztül)

Az első esetben egy haranggörbe jellegű megoldást kapunk (3. ábra, fent). A konkrét képlet függ a dimenziószámtól is, tehát hogy síkban vagy térben történik-e

a folyamat. Kétdimenziós esetben a koncentrációeloszlás $c(r,t) = \frac{e^{\left(\frac{-r^2}{4Dt}\right)}}{4\pi Dt}$ képlettel

adható meg, melyben D a diffúziós állandó. Mivel ebben az esetben az össz-anyagmennyiség állandó, ezért a haranggörbe alatti terület állandó nagyságú. Ahogy a görbe szélesedik, laposodik is, tehát a központban a koncentráció csökken, míg messze növekedik. A második esetben a kezdőpontban a koncentráció állandó (ezt a nagy tároló biztosítja), így a görbék alatti terület folyamatosan növekszik, ahogy a kидiffundált anyag mennyisége emelkedik (3. ábra, lent)

Mindkét esetben a görbék szélessége (w), azaz a felt átmérője az eltelt idő négyzetgyökével arányos.

4. ábra. A görbék szélességének alakulása az idő függvényében négyzetgyök függvényt követ.

A görbék szélességét a színes folt átmérőjével (pl. azzal a mérettel, ahol a folt színének erőssége az 1%-ára csökken le) tudjuk jellemezni. Ez a D diffúziós együtthatóval a következő kapcsolatban áll:

$$w = 6 \cdot \sqrt{2 \cdot D \cdot t} \quad (\text{állandó anyagmennyiség esetén}) \quad (5)$$

$$w = \sqrt{8\pi \cdot D \cdot t} \quad (\text{állandó középponti koncentráció esetén}) \quad (6)$$

Ha ezt úgy tekintjük mint az $x=\sqrt{t}$ -hez tartozó $w(x)$ függvényt, akkor ennek képe egyenes, melynek meredekségéből kiszámítható a diffúziós állandó. Ehhez nem kell mást tenni, mint a folt átmérőjét meghatározni néhány időpontban, majd az idő négyzetgyökét használva független változónak a folt növekedésére egyenest illeszteni, a meredekség négyzete a diffúziós állandóval egyenesen arányos lesz.

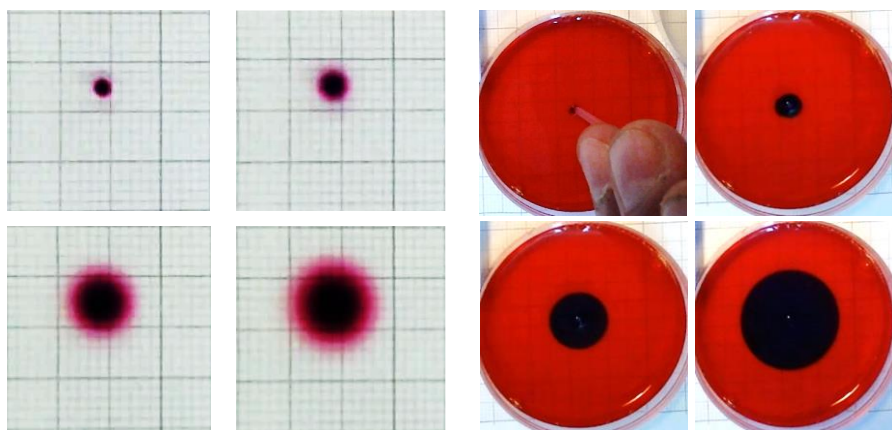
Ahogy az egyenletből is látszik a diffúziós együttható mértékegysége távolság négyzete osztva az idővel (m^2/s).

Az egyes molekulák által átlagosan megtett távolság (R) – azaz átlagosan milyen messzire jutnak t idő alatt a kezdőponttól – a diffúziós állandó segítségével kiszámolható, és ez nem függ attól hogy melyik esetről van szó, csupán a dimenzió-szám függvénye:

$$R_{\text{átlag}} = \sqrt{6 \cdot D \cdot t} \quad (7)$$

(A megadott összefüggés 3 dimenziós diffúzióra vonatkozik)

Néhány minta képet az 5. ábra mutat be, kétféle kísérleti elrendezés esetében.

5. ábra Néhány kép diffúziós kísérletekről (balra kálium permanganát agar-agar gél felszínén, jobbra protonok diffúziója indikátorral kevert gél felszínén) különböző időpontokban felvéve.

A képeket egy web-kamerával vettük fel. Képanalízis segítségével meghatározható a koncentráció térbeli eloszlása is. Ehhez a kamerát kalibrálni kell, amit a diffúziós edény alatt lévő mm-skála segítségével lehet megtenni.

Legegyszerűbb értékelésként a folt átmérőjét a kameraképről le tudjuk olvasni úgy, hogy a felvett képet kinagyítjuk a képernyőn akkorára, hogy a folt széle jól látható legyen, majd a mm-es rácshálózat segítségével meghatározzuk a folt átmérőjét.

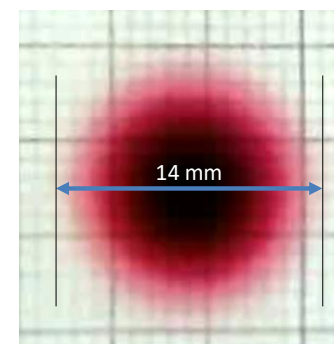
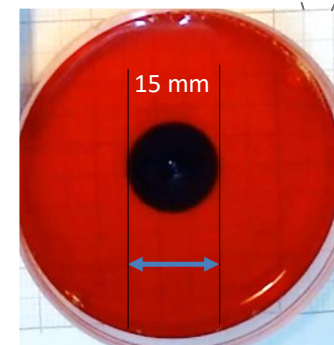
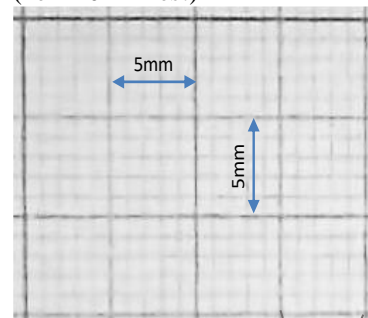
Ha a kísérletet kongóvörös indikátorral színezett gél segítségével végezzük, és a kiindulási pontba tömény savat cseppentünk, akkor a protonok diffúzióját követhetjük nyomon: ahova a protonok (az indikátor átcsapási koncentrációjánál nagyobb koncentrációban) eljutottak, ott a kongóvörös sötét lilára vált, így a folt széle könnyen meghatározható. Mivel ekkor csak az átcsapási szélet látjuk, így a koncentráció térbeli eloszlása nem követhető, csak a folt terjedése látható. A diffúziós állandó azonban ebből is meghatározható az (5) egyenlet segítségével: a „ w ” folt-átmérő ekkor a sötét korong átmérője.

A kísérlet megkezdése előtt ellenőrizni kell a kamera-beállítást, és hogy a teljes agar-gél látható a képen. Ha szükséges kérjen segítséget az oktatótól. Ellenőrizze, hogy a megvilágítás egyenletes, és nincs sehol erős reflexió a képen.

A diffúziós kísérlet egy mintaképe a mérés elején.

A kalibrációs rácshálózat mindkét irányban 5mm-es vastag rácsozatú. (nem 10 mm-es!)

a folt átmérőjének meghatározása

a kísérlet kezdetétől eltelt idő (perc)	a kép készítéséig eltelt (valódi) idő (sec)	az eltelt idő / s gyöke	felt átmérője (mm)
0,5			
1			
1,5			
2			
2,5			
3			
4			
5			
7			
10			
15			
20			
25			
30			
35			
40			
45			

1. táblázat: a mérési adatok egy lehetséges elrendezése.

A KÍSÉRLET MENETE

A diffúzió azonnal megkezdődik amint a kicsiny KMnO_4 kristályt a gél felszínére ejtjük, vagy a pipettával a gél közepén lévő lyukba tömény savat juttatunk. Ezzel egyidőben indítjuk az időmérést is (stopperrel vagy mobiltelefonnal). Az előre megadott időközökben képeket készítünk a digitális kamerával, majd azokat kiértékeljük.

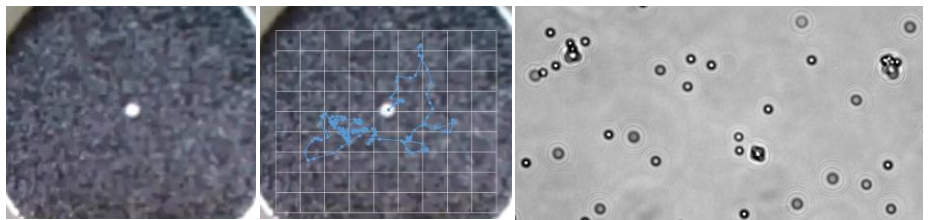
A mérési adatok táblázatának egy lehetséges elrendezését mutatja az 1. táblázat.

FELADATOK

1. Bemutató mérések:

Megfigyeljük a makroszkópikus modellen a véletlenszerű bolyongó mozgást. Ebben a modellen egy hungarocell golyócska mozgását okozzák a neki ütődő fluidizált mákszemcsék (a mákszemcsék, mint oldószer-molekula modellek olyan gyorsan mozognak, hogy a képen elmosódnak).

Megfigyeljük mikroszkóp alatt a Brown-mozgását néhány $1\mu\text{m}$ átmérőjű gyöngynek. Az Airy-korongok is látszódnak, 100x-os olaj-immersiós objektív használatával.

makroszkópikus és mikroszkópikus bolyongó mozgás megfigyelése

2. Egyéni mérés:

A kísérlet kezdete előtt ki kell próbálni a felvétel készítést, és ellenőrizni kell, hogy minden jól látható legyen a képen, a kép éles legyen, és zavaró türeztől mentes. A kísérlet kezdetén ügyeljünk arra, hogy amíg a mérőpár egyik tagja elindítja a mérést azzal, hogy a pipettával tömény savat cseppent a kialakított lyukba a gél közepén, a másik az időmérést azonnal indítsa el. Az első néhány perc után elkezdhetjük a képeket kiértékelni amíg a következő felvételre várunk.

3. Kiértékelés:

Olvassa le a foltok átmérőjét a kameraképek alapján! Ábrázolja a folt átmérőt az idő négyzetgyökének függvényében! Határozza meg a meredekséget. **Használja az (5) egyenletet a diffúziós állandó kiszámolásához! Ügyeljen az SI mértékegységre!**

Számítsa ki a protonok gél felszínén megvalósuló diffúziós állandóját (D)!

Ehhez az (5) egyenlet átrendezve:

$$w = 6 \cdot \sqrt{2 \cdot D \cdot t} \rightarrow D = \frac{\text{meredekség}^2}{72}$$

Határozza meg mennyi idő szükséges a protonoknak néhány megadott távolságra történő eljutásához!

A kísérletben valójában a kétféle modell keveredik: a kísérlet elején a középponti koncentráció majdnem konstans, amíg a bevitt anyag nagyrésze a középpont közvetlen környezetében van. Később a konstans anyagmennyiség modell lesz domináns, ezért a számoláshoz az (5) egyenletet célszerű használni.